

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ
у сучасній українській літературі:
виміри
«КОРОНАЦІЇ СЛОВА»

Колективна монографія

Чернівці
«Букрек»
2018

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № від 27 березня 2018 року)*

Рецензенти:

- Дмитренко В. І.** – доктор філологічних наук,
професор кафедри української та світової
літератур Криворізького державного
педагогічного університету;
- Шестопалова Т. П.** – доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української філології,
теорії та історії літератури Інституту
філології Чорноморського національного
університету імені Петра Могили;
- Васьків М. С.** – доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри журналістики і
міжнародних відносин Київського
університету культури.

П-60 **Проблема** ідентичностей у сучасній українській літературі: виміри
«Коронації слова»: монографія / наук. ред. Н. І. Богданець-Білоskalенко,
О. О. Бровко. – Чернівці: Видавничий дім «Бук рек», 2018. – 224 с.

ISBN 978-617-7663-01-9

Монографія узагальнює результати дослідження художніх текстів учасників Міжнародного конкурсу «Коронація слова» відповідно до визначення найбільш актуальних для сучасного світу типів ідентичностей – етнічної, культурної, національної, громадянської, європейської, аксіологічної, гендерної, мистецької «розсіяної», «плинної», его-ідентичності та ін.

Пропонується літературознавцям, викладачам, усім, хто цікавиться проблемами розвитку сучасної української літератури.

УДК 82-94.09

ЗМІСТ

<i>Наталія Богданець-Білоskalенко, Олена Бровко</i> ПЕРЕДМОВА	5
---	---

<i>Тетяна і Юрій Логуші. Конкурс «Коронація слова»: основи, досягнення і місце в літературному процесі</i>	7
--	---

РОЗДІЛ I.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ	8
--	---

<i>Наталія Ліхоманова. Спогади та ідентичність: у пошуках вільного світу Тетяни Белімової</i>	9
---	---

<i>Оксана Пухонська. «Вертеп. #романпромайдан» Олени Захарченко: світлотіні нової історії</i>	19
---	----

<i>Наталія Розінкевич. Національна та громадянська ідентичність у травелозі «Блукаючий Народ» Олександра Гавроша</i>	30
--	----

<i>Юлія Вишиницька. Колоніальні тенета, або Як залишитися людиною в акваріумі? (на матеріалі роману-антиутопії Олексія Чупи «Акваріум»)</i>	49
---	----

<i>Олена Бровко, Наталія Богданець-Білоskalенко. Повернення можливе: роман Ірини Власенко «Чужі скарби»</i>	60
---	----

РОЗДІЛ II.

АНТРОПОЛОГІЧНІ Й ГЕНДЕРНІ ХУДОЖНІ МОДЕЛІ: ТИПОЛОГІЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ	65
---	----

<i>Ольга Башкирова. Тілесність як простір гендерної самоідентифікації в романістиці Марини Гримич</i>	66
---	----

<i>Ольга Хамедова. Новелістика Євгенії Кононенко: урбаністичний фемінізм як наратив</i>	87
---	----

СПОГАДИ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: У ПОШУКАХ ВІЛЬНОГО СВІТУ ТЕТЯНИ БЕЛІМОВОЇ

Наталя Ліхоманова

Ознакою сучасних соціальних і гуманітарних досліджень є посилення інтересу і звернення до студіювання пам'яті у різних її про- явах: національних, історичних, колективних, сімейних тощо. Оскільки пам'ять є тим індивідуальним та суспільним феноменом, завдяки якому відбувається особиста і колективна ідентифікація.

Притаманний кожному суспільству і кожній епосі комплекс тек- стів, зображень і ритуалів фіксує і передає у майбутнє власне ба- чення себе, формує колективну пам'ять минулого. Документально чи художньо зафіксовані спогади є тією наративною основою, що пов'я- зує минуле із теперішнім. Як правило, вона позбавлена об'єктивності і характеризується усталеною аберацією минулого, коли віддалені у часі події і постаті набувають рис суб'єктивної ідеалізації.

Художнє втілення подібної аберації ми можемо побачити вже у давньогрецькому епосі. Наприклад, антична міфологія розповідає нам повчальну історію про п'ять віків людства і поступову зміну поколінь у формі антиградації: від золотого, *«коли владикою неба був Кронос»* і де *«люди жили, мов боги ті безсумні і світлі душею, / Як від тяжкого труда, так від горя далекі однако. / Старість до них не зближалась. Могучі на руки й на ноги / Завжди на учтах вони веселились, не відавши лиха, / А помирали як сном опановані»*[3], до покоління залізного – *«Ні вдень, ні вночі вже / Не припочити йому від труда, не позбутися смутку. / Долі немає. Турботи тяжкі від богів йому дані»* [3].

Роман Тетяни Белімової «Вільний світ» (I премія «Коронації сло- ва – 2014») не випадково викликає асоціації із знаменитою поемою Гесіода «Роботи та дні». Адже основною темою твору є події життя кількох поколінь двох українських родин, долі яких переплітаються у жорнах історії (під дією безжального Кроносу), де *«самі лиш оста- нуться біди / Смертним рожденцям землі, і не буде на муки поради»* [3].

Тай подальші пошуки вільного світу персонажами роману, про які розповідає нам авторка і які визначають тему твору, виявляються мар- ними. Про це говорить і сама Тетяна Белімова в одному зі своїх ін- терв'ю: *«Це ніби так трохи саркастично – «Вільний світ». Бо насправ-*

ді його ж не було ніколи. В ті часи, коли розгортається дія мого твору, його, звісно, не було. І герої, які покинули межі рідного світу у пошуках вільного світу, не знайшли його. Це такий мій авторський сарказм, не знаю, наскільки відчутно це із тексту. Насправді, вільного світу як не було, так і не має до сьогодні. Але пошуки його тривають» [5].

Сюжетні лінії життя Терещенків з Києва і Коломійців з села Княжа Криниця, що на Черкащині, розгортаються від 30-х років ХХ ст. до сучасності (остання часова позначка у романі – 2005 рік). Шляхи їх кілька разів перетинаються, а наприкінці роману читач дізнається, що онуки цих двох родин щасливо одружуються.

Перед читачем розгортаються події, які є передусім автобіографічним викладом спогадів, листів, щоденникових записів представників двох родин. Ми бачимо *«два дуже подібні життєписи двох українців, дуже переплетені, дуже схожі, але й дуже відмінні»* [5]. Це і важлива частина сімейної і, насамперед, особистої історії, яку прагне донести до читача, а, можливо, і до власної родини письменниця (цим можна пояснити і наскрізну ліричність (або, на думку деяких критиків, мелодраматичність – *«динаміка мильної опери витримується – напруга почергово перемикається між сюжетами двох родин, історія не має початку і кінця, від конкретного епізоду залежить, хто з героїв з'явиться нині «крупним планом»* [6]). Теоретичною основою для аналізу цього роману, на нашу думку, може послугувувати концепція «комунікативної пам'яті» (Я. Ассман). Однією з її різновидів є пам'ять поколінь. Тобто це так звана біографічна пам'ять, усні і зафіксовані спогади, щоденники, фотографії, які презентують і ретранслюють уже завершену життєву історію.

Згідно з концепцією німецьких дослідників Яна та Алейди Ассманів, пам'ять поколінь обмежується до трьох-чотирьох поколінь, які живуть одночасно (діти – батьки – діди – прадіди). З їх смертю комунікативна пам'ять стає частиною пам'яті культурної, тому так важливо зафіксувати фрагменти усних і задокументованих спогадів пам'яті поколінь. Природно, що культурна пам'ять з часом «трансформує фактичну історію в ту, яку запам'ятала, і тим самим у міф» (Я. Ассман). Але часова віддаленість зафіксованої історії не зменшує її значимість для культурної пам'яті, так як вона і формує пам'ять історичну.

«Що більше від нас віддаляється Аушвіц, то ближче підступає до нас ця подія, спогад про цей злочин», – читаємо ми в одній з праць

німецької дослідниці А. Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (2009). Події минулого не знебарвлюються з часом, вони парадоксально ближчають і актуалізуються. На цьому наголошує і Тетяна Белімова, характеризуючи свій роман як антитоталітарний і антивоєнний.

«Аби не зникнути в майбутньому, досвід свідків тих подій має бути перенесеним до культурної пам'яті нащадків», – зазначає А. Ассман [1, 24]. Вона підкреслює і значимість трьох стабілізаторів індивідуальної пам'яті: афекту, символу і травми.

За А. Ассман, культурна пам'ять охоплює епохи і формується на усталених, нормативних, історично визначених і політично схвалених текстах, тоді як комунікативна пам'ять *«охоплює, як правило, приблизно три покоління»*[1, 22].

Чому ми бачимо підтвердження на сторінках роману Тетяни Белімової. Спогади персонажів завершуються щоразу ліричним рефреном, який стверджує і нагадує нам – марно деінде шукати вільний світ, він може бути лише в кожному з нас.

Так читач спостерігає за розвитком долі Єфрема (Юхрема або ж Юхремчика, так називає його у своїх листах і спогадах мати), який дитиною пережив голодомор, а юнаком потрапив до німецького полону. Він ставить перед собою і читачем вічні питання про сутність власної ідентифікації і суб'єктивної плинності часу: *«Я – Єфрем. Мені вісімнадцять, а може, уже й дев'ятнадцять? Я втратив лік дням, просту пам'ять часу, я – живу – тут – і – сьогодні, не замислюючись про завтра»* [2, 39]; імперативну визначеність добра і зла: *«Зло завжди породжує до себе подібне! Саме так – вирвати, вигризти зубами все! Так само, як знищили все моє! Вибити зброю й націлити на ворога! Щоб уже не ти, а він у смертельних корчах... Але поки я беззбройний, одиниця з нашитим на рукаві номером (без імені й прізвища), і я не знаю, чим і як боротися за вільний світ. Вільний світ – довкола чи в мені – що це? Чи існує такий?»* [2, 49].

Саме Єфрем є тим голосом, який постійно ставить перед нами питання щодо власного самовизначення: *«Але роблю я все це механічно. Ніби уві сні... Оте вранішнє відчуття зміненого кута зору (таке вже колись було зі мною... коли? чи тоді, коли був в'язнем Проскурівського концтабору? Чи в дерев'яному вагоні простого товарняка дорогою сюди? Чи вже тут, у цій ситій бауерській Німеччині?) знову накриває*

мене... Хто я? Хто? У цьому великому світі? І де те місце, оте саме пристановище, де я буду собою? Не в'язем, не «костом», не рабом, а вільною – людиною – для – себе – самого? Та й чи можливо це? Коли врешті знатиму? Знову знатиму відповідь на таке, здавалося б, просте запитання: хто – я – такий?» [2, 192]. Молодий хлопець, що був примусово вивезений на роботу до Німеччини, вирішує повернутися до Радянського Союзу, незважаючи на спокусливі обіцянки визволителів-американців: «Більшість із нас нічого не тямлять у політиці – ми звичайні, пересічні, шеренгові, але нам хочеться додому, до наших родин, до рідних покинутих гнізд, хай і розорених, спустошених війною, та й до війни бідних і злиденних. Нам хочеться додому» [2, 200].

Єфрем звільняється з полону голодної смерті у 30-х роках, а згодом тікає з німецького полону: «І ми біжимо, а мені так радісно, так легко, ніби й не було ніколи цього багатомісячного погибельного полону! Не було скаліченого, осиротілого дитинства! Ніби це не я, а хтось інший, схожий на мене, пройшов ці страшні випробування. І хтозна які, може, стократ лютіші випробування ще попереду? Ніби я знаю, що мене чекає вільний світ – світ поза концтабором, війною, голодом. Ми біжимо, вільні і юні, а тому дужі та сильні! Ми біжимо... у прекрасний вільний світ» [2, 56].

Перебуваючи у перманентному екзистенційному пошуці вільного світу, герої роману опиняються передусім у ситуації втечі – з полону, ворожої країни, тоталітарної ідеології.

Його мати, яка чекає на повернення свого сина, тужить за покійним чоловіком: «Плаче Марія. Ридма ридає. Лягла головою на стіл, але не відчуває його відшліфованої гладесенької поверхні. Плаче... Коли вже вона буде вільна? Вільна, як Іван? Полине до нього в його вільний світ?» [2, 133].

Майбутня дружина Єфрема, Ольга, що працює у сусідньому будинку у родині Дунау, бачить свій вільний світ у минулому: «Удома, певно, сніг. Уже давно випав. І світ довкола став білий-білий. Той далекий, свій, знаний до останньої бурулі під солом'яним дахом світ. Той світ, у якому любов, добро й воля (чи була, чи лише примарилася, коли тікали на Алтай). Той її вільний світ, а не цей, де сіра мряка ранку зливається в одну непорушну пляму напівсутінок-напівсвітла, і так увесь день – аж до гупої ночі» [2, 161]. Саме туди вона прагне повернутися. По завершенню війни, не зважаючи на спокусливі обі-

цянки американських агітаторів, вона вирушає до батьківщини разом із чоловіком Єфремом: *«Лустка цього великого кам'яного дому, лише вітер, вільний вітер (чи не той – із України?) свище в комині, хряпає відчиненою для провітрювання кватиркою. Вільний сіверко»* [2, 161].

Інша доля у Тоні Марецької, доньки ворога народу, остарбайтерки, яка залишається у повоєнній Німеччині, а згодом емігрує із чоловіком Георгієм до Австралії. Поетична душа Тоні піднесено почувває себе на горищі будинку своїх німецьких господарів. Наодинці із собою і безмежним небом, *«завислим над головою, через яке уночі, якщо немає хмар, – мільйони чужих зірок (бо ж і небо чуже). «Ось він – вільний світ! Він вільний? Там нема остарбайтерів? Там нема остарбайтерів... і... ворогів народу? Їх теж...»* [2, 94].

Її чоловік також тікає, спочатку від смерті: *«Хвороба відступила! Отже, воля, хай навіть у цьому заґратованому світі! А свобода? Буде колись? Буде! Теж не за горами, як і весна (чи була, чи лише наснилася?), бо вже ж спека (спека? Чи вже літо?) струменіє в кожному шпарину цього похмурого місця – місця, що його я покину одного дня, щоб іти у вільний світ»* [2, 103]. А далі Жора (Георгій Терещенко, а згодом Джордж) шукає свою долю у світі за океаном.

Наприкінці свого життя Георгій розмірковує про свій пошук ілюзорного вільного світу у чужій країні, він розуміє, що його дружина *«не – повинна – була – жити – поза – Україною (її ностальґія була навіть більшою за її внутрішні уявлення про Батьківщину). Вона думала, що сильна й усе здолає, що в неї є бажання й воля до нового, кращого життя. А насправді оці всі її спроби – писати вірші й публікувати їх у безкінечних діаспорних альманахах, членство в Союзі українок Австралії, членство в Союзі українських організацій в Австралії – були лише намаганням старанно замаскувати порожнечу, яку вона відчувала весь час нашого існування «тут». Я звик і прилаштувався до життя, вона – ні. Це зрештою її і спалило. Той вільний світ, якого Тоня так прагнула, став для неї справжньою в'язницею, яку вона носила в собі всі шістдесят років свого життя»* [2, 235].

Спогади Георгія, Єфрема, Тоні, Марії, Гафії та інших персонажів передусім рефлексивні. Оповідач перебуває у ситуації самоспостереження, самофіксації, його особистість розщеплена на «Я», що згадує і розповідає, і «Я», про яке згадують і про яке розповідають. Цим

пояснюється експресивний характер оповіді і внутрішніх монологів роману, які Г. Улюра визначає як «ламентация» [6].

Визначення жанру роману влучно формулює його авторка: *«критики його визначили сімейною сагою. Я, коли відсилала його на конкурс «Коронація слова» і мусила вибрати жанр, не могла визначитися, бо він наче і історичний роман, а наче і не тягне на повноцінний історичний роман. Я сама вигадала таке визначення: історичний роман-образ. А на сагу мені не хотілося б посягати, бо обсяг (твору – ред.) якось недостатній для саги»* [5].

Аналізуючи жанрові особливості роману, С. Журба зазначає властиву для нього жанрову поліфонію: *«Поєднання рис екзистенційних, психологічних, часово-просторових, осмислення дискурсивної практики нарації дає підстави визначити жанрові дефініції твору Т. Белімової «Вільний світ» як роман-хроніка, роман-спогад, біографічний роман, роман-пам'ять, сімейна сага та історіософський роман»* [4].

На наш погляд, це не сімейна сага і не історичний роман, оскільки бракує йому не лише обсягу, а й епічної описовості. Він демонструє і переобтяженість ліричними фрагментами, одним з яких є поетичні епіграфи до кожної частини, які можуть бути ключем для розкриття ідеї учнівського твору, але для подібного «історичного роману-образу» є зайвими.

Перед нами і роман-пам'ять, жанр, якому притаманно суб'єктивний характер нарації та сюжетна фрагментарність. «Пам'ять не можна пояснити», – писала Вірджинія Вульф.

Виклад подій оповідачем часто переривається внутрішніми монологами персонажів, вони наповнені питальними і окличними реченнями, риторичними запитаннями і вигуками: *«А як же було не тікати? Везуть на роботу? У Європу? У нове, краще життя? А як ні? Он євреїв везли уже у світле майбутнє. Та хіба лише їх? І куди привезли? У моторошний самою лише назвою Бабин Яр? Моторошний... Бо всі вже знають про те, що робилося у вересні сорок першого в тому погибельному місці, дорога до якого через декілька давніх, як сам Київ, кладовищ (справжня *viadolorosa* – хресна путь – шлях скорботи – дорога до смерті, невблаганної, страшної) спускалася дедалі нижче й нижче – у самісіньку пекельну безодню глибочезного урвища»* [2, 82].

Потрібно зазначити, що твір адресовано до широкого кола масового читача, який об'єднаний одним постколоніальним історичним

простором і має свої впізнавані тематичні і образні маркери. Тому такий читач не потребує розгорнутих змалювань картин історичної доби, він зможе одразу зрозуміти політичний контекст події лише за кількома реченнями: *«Тоня навіть не побоялася поїхати «туди», у «совок». У вісімдесятому році – ніби на олімпіаду в Москву (тоді по-блажливо пускали всіх, і навіть колишніх земляків). Але до Києва все ж не пустили. Довелося її майже вісімдесятирічну матір везти в столицю зустрітися з дочкою»* [2, 234]. Адже схожі події можна знайти майже у кожній родинній історії сучасного українського читача. Комунікативна пам'ять його сім'ї, можливо, ще не перейшла у пам'ять культурну, але має усні, а часом і документальні підтвердження про випробування голодомором, війною, полонем, примусовими роботами у Німеччині, радянськими і фашистськими таборами, еміграцією.

Тому читач, який вбачає в цьому романі певні паралелі зі своєю родинною історією, можливо, і не зовсім потребує глибокого авторського аналізу і опису широкого контексту історичного тла, оскільки для нього більш важливим є власний спогад та особиста ідентифікація.

Важливим, на нашу думку, є образ долі (який тут постає як незмінний фатум у пророцтвах давньогрецьких трагедій). Він персоніфікований у образі хворої дівчинки Полі, яка має дар до знахарства і провидіння. Від народження у неї проблеми із серцем, бо воно чутливе до болю кожного з родини Терещенків і мешканців всього Труханового острова. Незмінними є пророцтва Полі щодо подальшого життя кожного персонажа, вона немов диктує книгу життя кожного з них.

Невипадково наприкінці роману ми бачимо оповідачку, яка перечитує щоденникові записи бабусі, розглядає гілки свого родинного дерева і розмірковує про майбутнє: *«Я хочу бути як Поля. Хочу допомагати іншим»* [2, 265].

Образ втраченого вільного світу, особистої, родинної й національної ідентичності втілює традиційний концепт «острова».

Це Труханів острів, що наближається до міста із наступом зимових морозів, і віддаляється навесні із відлигою. Це острівець того вільного світу, який залишається лише в пам'яті і до якого повертається лише уві сні: *«А вночі сниться зелений острів дитинства – зелений, оповитий сталевими хвилями могутньої ріки, весь залитий сонцем (мов визолочений) або ж омийтий літнім дощем»*.

Вдихаєш на повні груди цей запаморочливий озон і боїшся прокинутися» [2, 232].

Адже будинок родини Терещенків під час війни зникне у вогні, він так і не буде відновлений. Його мешканці розійдуться світом у пошуках нового дому, кімнати у київській комуналці чи просторого австралійського будинку: *«Усе згорить... Усе поглине вогонь, страшний, навісний, невблаганний. Вони, звісно, цього не побачать. Будуть лише здалеку, із низини лівого берега, дивитися на цю заграву, відбиту в Дніпрі, відтінену нічним небом. Бачитимуть дерева, які корчуватиме вогонь, і вони будуть падати. Плакатимуть... Надто мати. У неї вже ніколи не буде власного дому – кімната в комуналці, спільні тісні сіни, загальна брудна кухня... А острів? Навіки втрачений, загублений, минулий світ...» [2, 118].*

Гафія Терещенко перед смертю згадує радісні і трагічні миті, *«спалений острів їхнього життя, втрачених мрій, сподівань, минулого, мов сон, щастя» [2,168].*

Клава, за якою причиняються двері, також йде *«у – вільний – світ – по – той – бік – дверей, де світить сонце (чи й місяць), Дніпро, острів у легкому літньому мареві. Це там? По інший бік ріки? Це десь там...» [2, 85].*

Вільний світ – це і світ спогадів. Юхремчика, який згадує у полоні свій дім, свою сім'ю. Гафії, для якої втрачений світ минулого залишається у згарищі будинку: *«Для когось це лише попелище, а для неї... Для неї? Рештки її минулого (Чи існування, чи найяснішого, скороминущого щастя?)» [2, 174].*

Культурна пам'ять демонструє сентиментальні спогади про минуле, радість життя залишається назавжди у дитинстві, юності чи молодості. Для родини Терещенків – це ілюзорний вільний світ Труханового острова, для Єфрема Коломійця – впорядкований світ сільськогосподарської Німеччини. Для Георгія Терещенка цей світ давно зник, як міфічна річка забуття, – *«Пробіл чи розлом, у якому, ніби у казковій Леті, безслідно зникло непрожите життя. Непрожите тут, на Батьківщині, біля своєї родини» [2, 248], чи затонула Атлантида: «А острів? Теж заріс... І сліду не лишилося від їхнього колишнього життя, вулиць, садиб, будинків, як і від тої смертельної пожежі. Це зовсім інший острів. І зовсім інакший Київ» [2, 249].*

Світ існує як дійсність, а не реальність. Світ «обумовлений існуванням суб'єкта і існує лише для суб'єкта» (А. Шопенгауер). Вільний світ є лише уявленням кожного персонажа роману. Світ є результатом лише суб'єктивної волі його оповідача.

Як бачимо, образ вільного світу у романі невловимий і мінливий. Більш чітким і виразним є образ долі, яка заздалегідь визначена і незмінна, і яка визначає подальше життя кожного персонажа. Але цей роман передусім про пам'ять минулого, яке визначає подальше життя кожного з нас: *«Рани часу потребують терапії: спогади, неперервність та ідентичність перетворюються на нагальне завдання. Як може бути збережена тотожність особи як раціональної істоти, не зважаючи на провали часу і забуття?»* [1, 106].

Окрема історія кожного персонажа роману Тетяни Белімової «Вільний світ» демонструє функціонування комунікативної і культурної пам'яті, які формують колективну історичну пам'ять, що дозволяє зберегти особисту, родинну, культурну і національну ідентичність.

Література

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман ; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Белімова Т. Вільний світ / Тетяна Белімова. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 272 с.
3. Гесіод Роботитадні. Переклад В. Свідзинського // Антична література: Хрестоматія. Упорядник О. І. Білецький. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 116-126. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://ae-lib.org.ua/texts/hesiod__opera_et_dies__ua.htm#02
4. Журба С. С. Жанрові модифікації роману «Вільний світ» Т. Белімової [Електронний ресурс] / Світлана Журба // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. – № 9. – 2017. – С. 61-69. – Режим доступу: http://journal.kdpu.edu.ua/world_lit/article/view/2850/2431
5. Зануда А. Белімова: вільного світу як не було, так і немає досі [Електронний ресурс] / Анастасія Зануда. – Режим доступу:http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/12/141201_book_2014_interview_belimova_az
6. Улюра Г. Малі історії [Електронний ресурс] / Ганна Улюра. – Режим доступу:<http://litakcent.com/2014/10/23/mali-istoriji/>